

METODİKA

Azərbaycan dili dərslərində oxu vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi

Fəridə Səfəraliyeva

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.

Azərbaycan. E-mail: f.safaraliyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1161-5759>

XÜLASƏ

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının hazırlanması böyük aktualıq kəsb edir. Məlumdur ki, dil bir sistemdir, onda ardıcıl, həmcins və ümumiləşdirici qayda-qanunlar mövcuddur. Məktəbdə kiçik yaşlı şagirdlərə Azərbaycan dilinin müxtəlif sahələri (leksikologiya, fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya, morfolojiya, sintaksis, üslubiyyat...) üzrə sadə nəzəri və praktik bilik, bacarıq və vərdişlər aşılamaq, yazılı və şifahi nitqin, həmçinin təfəkkürün inkişafını təmin etmək, dilə həssas münasibət formalaşdırmaq, onları yuxarı siniflərdə sistemə kursu öyrənməyə hazırlamaq və s. kimi işlər aparılır. Buna uyğun olaraq, ibtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elminin məqsədi həmin fənn üzrə kursda şagirdlərə veriləcək bilik, bacarıq və vərdişlərin sərhədini, həcmi və məzmununu hazırlamaq, bu sahədə aparılacaq işlərin səmərəli vasitə və yollarını araşdırmaq, metodik sistemini təşkil etməkdir.

AÇAR SÖZLƏR

dil qaydaları, orfoepiya, yazılı nitq, oxu

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 03.10.2024

Qəbul edilib: 19.11.2024

METHODS

Reading Skills in Azerbaijani Lessons to Develop

Farida Safaraliyeva

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: f.safaraliyeva@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1161-5759>

ABSTRACT

The preparation of the Azerbaijani language teaching methodology in primary grades is of great relevance. It is known that language is a system in which there are consistent, homogeneous and generalizing rules. Young schoolchildren are taught different areas of the Azerbaijani language (lexicology, phonetics, orthoepy, spelling, morphology, syntax, stylistics...), to provide simple theoretical and practical knowledge, skills and habits, to ensure the development of written and oral speech, thinking, to form a sensitive attitude to language, to prepare them for studying the systematic course in the senior classes, etc. such work is carried out. Accordingly, the purpose of the science of the methodology of teaching the Azerbaijani language in primary grades is to prepare the boundaries, volume and content of knowledge, skills and habits to be given to students in the course on this subject, to explore effective means and ways of work to be carried out in this area, to prepare a methodological system.

KEYWORDS

language rules, orthoepy, written speech, reading

ARTICLE HISTORY

Received: 03.10.2024

Accepted: 19.11.2024

Giriş

Ana dili şagirdləri xalqın poeziyası, poetik düşüncələri, şifahi və yazılı abidələri ilə tanış edir, onlara vətənimiz, onun tarixi və qəhrəmanlıq salnamələri haqqında məlumatlar verir. Müəllim şagirdlərin təsəvvürlərini silsilə ideyalarla, lüğət ehtiyatlarını yeni söz və ifadələrlə, sintaktik konstruksiyalarla zənginləşdirmək üçün uşaq ədəbiyyatını dərinlən öyrənməli, oxu materialının məzmununa uyğun optimal vasitə, priyom və metodları seçməyi bacarmalıdır. Ana dilinin tədrisində əyanilik müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Savad təlimi dövründə oxu və Azərbaycan dili materiallarının tədrisi (xüsusilə qrammatik anlayışların açılışında, orfoqrafik və orfoepik qaydaların mənimsədilməsində), həmçinin nitq inkişafı prosesində əyanilik ön plana çəkilməlidir. Böyük ədəbiyyatşünas ədib F. Köçərli nitqin aydınlığını təfəkkürün düzgün işləməsi, fikrin düzgünlüyü ilə əlaqələndirərək deyirdi: “Bizim yəqinimizdir ki, dili dolaşmış şəxsin fikri də dolaşmışdır. Doğru və salamat fikirli adamların kəlamı da həmişə aydın, açıq və düzgün olur”.

Məqalə, Azərbaycan dili dərslərində oxu vərdislərinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı olduğundan, ilk olaraq, oxu ilə bağlı məsələlərə toxunmaq. Savad təlimi dövründə oxu üzrə iş aparılarkən aşağıdakı cəhətlər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır:

- a) oxu təlimi dilin səs sistemə uyğunlaşdırılmalı;
- b) səs və hərf arasındakı münasibətlər açılmalı;
- c) oxu prosesində dilin ədəbi tələffüz qaydaları gözlənilməli;
- d) oxu təlimində düzgünlüyə, sürətə, ifadəliliyə və şüurluluğa diqqət yetirilməlidir.

Məlumdur ki, savad təlimi dövründə oxu səslər üzərində aparılan işlərə əsaslanır. Şagirdlər hələ məktəbəqədərki dövrdə öyrəndiyi, nitq praktikasında işlətdiyi sözləri, onların tərkibindəki ayrı-ayrı səsləri fərqləndirməyi bacarırlar. Savad təlimi dövründə isə sözdəki hər bir səs müxtəlif səslərin tərkibindən ayrılır, diqqətlə öyrənilir.

Əsas hissə

Azərbaycan dilçiliyinin əsas bölməsi sayılan qrammatika özündə morfolojiya və sintaksisi birləşdirir. Dilçiliyin morfemləri tədqiq edən morfolojiya bölməsində sözlərin qrammatik tərkibi, qrammatik quruluşu, nitq hissələri, onun təsnifi geniş yer alır. Morfolojiyanın elmi-nəzəri əsasları qrammatikanın digər şöbəsi olan sintaksis, onun ayrı-ayrı mövzularının daha dərinlən mənimsədilməsi üçün real imkanlar açır.

Nitq hissələri arasında sifətin xüsusi yeri vardır. Belə ki, sifət dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, poetik təfəkkürün inkişaf etdirilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Sifət Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında ən geniş formada tədqiq olunan nitq hissəsi olub, Azərbaycan dilində əsas nitq hissələri arasında öz işlənmə dərəcəsinə və

zənginliyinə görə isim və feildən sonra əsas yerlərdən birini tutur, digər nitq hissələrindən semantik və qrammatik təbiətinə, morfoloji əlamətinə, sintaktik vəzifəsinə görə seçilir. Bu sözlərin leksik təbiətində əlamət və keyfiyyət məzmunu olduğu kimi, ümumi qrammatik mənasında da əlamət, keyfiyyət xarakteri vardır. Bu xüsusiyyət onun isim, say, əvəzlik, feil və zərflərdən fərqlənməsində əsas rol oynayır. “İsim” bölməsində qeyd etmişdik ki, ilkin çağlarda insan dərketmə prosesində onu əhatə edən əşyalara ad vermişdir. Sifətin əsas xüsusiyyəti də məhz onun cümlə daxilində isimlə yanaşı işlənməsidir. Yəni əşya yoxdursa, onun hansı əlamət və keyfiyyətindən söz açmaq olar? Deməli, sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirir, isimlə (əşya ilə) bağlı olur, aralarında yanaşma əlaqəsi vardır, əşya bildirən sözdən qabaq gələrək, onu izah edir. Bir nitq hissəsi kimi sifətin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, bunlar sifəti digər nitq hissələrindən fərqləndirir [1, s. 106].

İsmin tədrisində ən mühüm və vaxt tələb edən məsələ onun hallanmasının öyrədilməsidir. İlk olaraq ismin çıxışlıq halının yazılışına nəzarət edilməlidir. Şagirdlərə *sinif, isim, nəsil, sətir, fikir* və s. kimi sözlərin hallanmasının özünəməxsus xüsusiyyətləri izah edilməlidir. Onlar bilməlidirlər ki, belə sözlər hallanarkən yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarında sözün ikinci hecasındakı [i] səsi düşür. Başqa bir məqam, isimlər hallandırılarkən *q* samitinin *ğ*-ya, *k*-nin isə *y* samitinə keçməsi ilə əlaqədar bir sıra cədvəllərdən istifadə etmək olar. Bu zaman həm dil qaydaları öyrənilir, həm də ədəbi tələffüzlə bağlı məqamlara toxunulur.

II sinif Azərbaycan dili dərslərində verilmiş mətnə diqqət edək: “*Qədim zamanlarda türk elində belə bir adət var idi: yeni doğulan körpəyə ad qoyulmazdı. Uşaq böyüyəndə ona adqoyma mərasimi keçirilərdi. Qohum-qonşular bir araya toplaşar, elin ağsaqqalı Dədə Qorqud gələrdi. O, gəncin əməllərinə uyğun ad seçərdi. Qopuz çalaraq gəncin adını hər kəsə bəyan edər, ona öz xeyir-duasını verərdi*”.

Söz boğçasında şagirdlərə tanış olmayan sözlər əks olunmuşdur: *adət, ağsaqqal, qopuz, bəyan etmək, xeyir-dua*. Müəllim motivasiya mərhələsində qəhrəmanlıq dastanları barədə şagirdlərə məlumat verməlidir.

Tapşırıq E:

“Qopuz” sözünün izahını oxuyun. Varlığın əlamətlərini və ümumi mənasını bildirən sözləri müəyyən edin.

Qopuz – saza oxşayan, qədim, simli musiqi alətidir [4, s. 22]. Beləliklə, müəllim tədris prosesində şagirdlərin qeyri-fəal lüğət fondundakı sözləri fəal lüğət fonduna gətirir. Dərsləkləri vərəqləyəndə müxtəlif janrdan olan bədii əsərlərə rast gəlirik.

Şagirdlərin hafizəsini möhkəmləndirmək, nitqini inkişaf etdirmək, dünyagörüşünü genişləndirmək, estetik zövqünü tərbiyə etmək baxımından şeirlər müstəsna

əhəmiyyətə malikdir. Şeir oxumağın sirlərini şagirdlərə başa salmaq üçün müəllim ifadəli oxu nümunəsi verməlidir. Çünki ucadan, ifadəli oxu prosesində şeirin ölçüləri (heca, vəzn, ritm və s.) daha aydın qavranılır. Şeirlər orfoepik normaların mənimsədilməsi baxımından da məqsədəuyğun hesab edilir. Məhz bu baxımdan Xalq şairi B. Vahabzadənin dərsləkdə verilmiş şeiri hər dövr üçün oxunaqlı olub kiçik yaşlı məktəblilərin maraq dairəsinə aiddir:

Ey hörmətli müəllim,
Hər könüldə yerin var.
Hər kənddə, hər şəhərdə
Sənin meyvələrin var.
Əkdiyən ağacların
Gülü, çiçəyi solmaz.
Dünyada sənin kimi
Barlı bağban tapılmaz.

Bu şeiri öyrəndikdən sonra müəllim şagirdlərlə əzbər yazı apara bilər. Şagird əzbər yazı zamanı həm şeiri əzbərləyir, həm də onda düzgün orfoqrafik bacarıqlar formalaşır. Bilirik ki, əzbər yazı həm üzündənköçürmə, həm də imla ilə bağlıdır. Müəllim başqa bir metod olaraq şagirdlərə şeiri nəsrə çevirməyi tapşıra bilər.

Təhsil elə bir sahədir ki, orada yalnız hüquqi baza ilə kifayətlənmək olmaz. Burada pedaqoji, metodiki, elmi-nəzəri əsaslar da vacibdir. Məhz bu əsaslar məktəbin ahəngini təşkil edir. Əgər yanlışlıqlar olarsa, məktəbin, təhsilin ahəngi pozular. Müasir dövrdə ciddi zərurət yaradan problemlərdən biri də dilimizin zəngin lüğət tərkibinin araşdırılmasıdır. M. C. Paşayev yazırdı ki, *“müəllim yanan çiraqdır. Onun işığından yararlanmaq istəməyənlər kor qalarlar. Balalarımızın mənəvi atası Müəllimdir”*. Bu fikir tamamilə doğrudur, çünki bünövrə ibtidai siniflərdən başlayır. Bu mənada bu gün müəllimlərin öhdəsinə böyük məsuliyyət düşür.

Bu gün ibtidai sinif müəllimi tədris prosesində bir neçə məsələni aydınlaşdırmalıdır: şagird istər oxu, istərsə də dil qaydaları ilə bağlı nəyi öyrənəcək? Öyrəndiyi mövzuda, məsələn, leksikologiya ilə bağlı hansı məsələlər önə çəkiləcək? Bu, birbaşa onların yaş səviyyəsinə uyğunluq baxımından nəzərə alınmalıdır. Kiçik yaşlı məktəbliləri həvəsləndirmək, onların fəaliyyətini təşkil etmək baxımından müəllim hansı priyom və vasitələr seçməlidir? Dil qaydalarını öyrədərkən hansı təhsil, inkişaf və tərbiyəedici məqsədlər yerinə yetiriləcəkdir?

Məlumdur ki, təlim prosesinin iki tərəfi vardır: *tədris etmə və öyrənmə*. Sözsüz ki, tədris etmə birbaşa müəllimin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Proqram, dərslək, təhsilə dair rəsmi

sənədlər burada öz əksini tapır. Öyrənmə dedikdə isə təlim prosesinin obyektini olan şagird nəzərdə tutulur. Təlim prosesində müəllim istər oxu, istərsə də dillə bağlı qaydaları şagirdlərə çatdırmağa çalışır, onlarda müxtəlif bacarıq və vərdişlər formalaşdırır. Həmin işə nail olmaq üçün isə müəyyən vasitələrdən istifadə edilir. Tədrisdə bu vasitələrə yol, üsul, qayda, yaxud da tərz deyirlər. Deməli, biliyi şagirdlərə çatdırmaq yolları, ilk növbədə, təlim üsullarını – öyrənmə və öyrətmə prosesini təşkil edir. Təlim texnologiyaları ilə bağlı bu günə qədər çoxsaylı fikirlər söylənilmişdir. Burada, ilk olaraq, yanaşma önəmlidir. Təlim üsullarının müxtəlifliyi imkan verir ki, müəllim öyrədiləcək materialın ən vacib olanını seçsin. Həmin seçilən üsul verilmiş biliyin ibtidai sinif şagirdinə canlı, maraqlı və yaradıcı şəkildə çatdırılmasına imkan yaradır. Ona görə də müəllimlər təlim üsullarından birini seçmək istəyərkən dərslük materialının xarakterinə diqqət yetirirlər. Deməli, biz təlim üsulları dedikdə, bilikləri şagirdlərə öyrətmək və qazandırmaq yollarını başa düşməliyik.

II sinif Azərbaycan dili dərslərində “Qələbə” mətni əks olunub. Mətnə söz boğçası olaraq *heyifsilənmək, övlad, uğur, cəzalandırmaq* sözləri verilmişdir.

Tapşırıq D:

Mətnədən hökmdarın əmrini bildiren cümlələri seçin. Sözləri sətirdən-sətirə keçirilməsi qaydalarına əməl etməklə köçürün [4, s. 50]. Deməli, şagird mətni şüurlu oxuyur, müəllim isə dillə oxu arasında inteqrasiya aparır.

Başqa bir səhifədə “Uğurun sirri” adlı mətn verilmişdir. Söz boğçasına nəzər yetirək: *sükuta qərq olmaq, mübarizə aparmaq, görmə qabiliyyəti, nikbin, ümidini itirmək*. Bunlardan yalnız *nikbin* sözündə deyiliş və yazılış arasında heç bir fərq yoxdur. Peşəkar müəllim tədris zamanı şagirdlərə bu sözlərin həm deyilişi və yazılışı arasındakı fərqi, həm də mənalarını izah etməlidir.

Təcrübə göstərir ki, tipindən və məzmunundan asılı olaraq, keçirilən dərslərdə qarşısında müxtəlif məqsədlər qoyula bilər. Lakin bunlardan biri əsas, aparıcı, qalanları isə yardımçı, ikinci dərəcəlidir. Məsələn, II sinifdə “Eyniköklü sözlər” mövzusunun tədrisində əsas məqsəd materialın məzmununu şagirdlərə (eyniköklü sözlərin yaranmasını, sözlərin törəməsini, onların səbəblərini və s.) dərinlən mənimsətməkdirsə, ikinci məqsəd eyniköklü sözlər hesabına şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək, həmin sözlərin düzgün yazılış qaydasını öyrətmək, rabitəli nitqin inkişafı üçün müəyyən baza yaratmaq və s. ibarət olmalıdır. Professor Y. Kərimov qeyd edir ki, “*sözün tərkibinin öyrənilməsi nitq inkişafı və orfoqrafik vərdişlərin möhkəmlənməsi üçün faydalıdır*” [3, s. 325]. Təlim prosesində də bu məqsədlərin heç biri ayrıca həyata keçirilmir, onlar əsas məqsədin fonunda kompleks halda qaynayıb-qarıyır, biri digərinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Beləliklə də, nəzəriyyədən

praktikaya, praktikadan da nəzəriyyəyə yol açılır, məktəblilər qrammatikadan öyrəndiklərini yazılı və şifahi nitqlərinə asanlıqla tətbiq etməyə başlayırlar [5, s. 220].

Şagirdlərin şifahi nitqi üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, onların nitqi bəzən nöqsanlı olur. Məsələn, ayrı-ayrı səs və sözlərin yanlış tələffüz edilməsi, nitqin normalarının, qrammatik qaydaların, üslub tələblərinin gözlənilməməsi, yerli şivə xüsusiyyətlərinə yol verilməsi kimi nöqsanları müşahidə etmək olar. Şagirdin lüğət ehtiyatının genişləndirilməsi zamanı müəllim çətin sözlərin izahından, danışmada obrazlı ifadələrdən istifadə etməlidir. Lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək üçün bədii mətnlər, eləcə də çalışma üzrə işlərin təşkili daha məqsəduyğundur.

Məlumdur ki, nitq inkişafı Azərbaycan dili təliminin başlıca prinsipidir. Bu sahədəki işlər – hər bir dil ehtiyatının zənginləşdirilməsi, danışarkən ədəbi tələffüz qaydalarının gözlənilməsi, düzgün cümlə qurma bacarıqlarının və rabitəli nitqin inkişafı hər bir dərstdə özünə yer tapır. Sınıfın ümumi səviyyəsinin yüksəldilməsi məktəblilərin digər fənlərin məzmununu dərinlən mənimsəməsinə təmin edir, onların təşəbbüskarlıq, yaradıcılıq qabiliyyətini formalaşdırır.

III sinif Azərbaycan dili dərslərinə aid “İş dəftəri”ndəki tapşırıqlara nəzər salmaq:

Dördündən biri səhv yazılıb [2, s. 5]:

a) yovşan	b) şakalad	c) xahiş	ç) sual
a) qəhrəman	b) mubahisə	c) müşahidə	ç) nəqərat
a) müəllif	b) saat	c) təccüb	ç) ailə

Sözləri kök və şəkilçiyə ayıraraq cədvəli doldur [2, s. 12].

Söz	Kök	Şəkilçi
<i>yaxşılıq</i>	<i>yaxşı</i>	<i>-lıq</i>
<i>yazdı</i>		
<i>qutudan</i>		
<i>gözəllik</i>		
<i>mərhəmətli</i>		
<i>gülüş</i>		
<i>köməksiz</i>		
<i>təmirlə</i>		
<i>binada</i>		

Təbii ki, şagirdlər bu tapşırığı yerinə yetirərkən müəllim yazılışı ilə deyilişi fərqli olan sözləri tapmağı və cümlədə işlətməyi qeyd edə bilər. Şifahi və yazılı nitq arasında fərq nədən ibarətdir?

Şagirdlərin şifahi nitqində lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi yazılı nitqin lüğətində də özünəməxsus yer tutur. Şifahi nitqdə düzgün cümlə qurmaq vərdişlərinin formalaşdırılması yazıda məhz üslub səhvlərinin qarşısını alır. Həmçinin savadlı, yazılı nitqin bir sıra xüsusiyyətləri şifahi nitqə təsir edir. Bir çox cəhətlərinə görə şifahi və yazılı nitq bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Müəllim bu fərqi bilmədən nitq inkişafı üzrə işi düzgün qura bilməz. Şifahi nitq iki və daha artıq şəxs arasında müəyyən bir şəraitdə baş verən prosesdir. Şifahi nitq dialoji olur, amma yazılı nitqin kimə aid olduğunu müəyyən etmək çox vaxt çətinlik yaradır. Yazılı nitq leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən cilalanmış nitq sayılır. Şifahi nitq yazılı nitqi inkişaf etdirdiyi kimi, yazılı nitq də, öz növbəsində, şifahi nitqi təkmilləşdirir. Nitqin düzgünlüyündən yalnız o vaxt danışmaq olar ki, o, dil normalarını korlamasın.

Nəticə

Dil qaydalarını şagirdlərə mənimsətmək üçün müəllim bədii ədəbiyyatlardan, elmi-kütləvi mətnlərdən bacardığı qədər çox istifadə etməlidir. Şagirdlər başa düşməlidirlər ki, qrammatikanın qanunlarına riayət edilməsi nitq mədəniyyətinin əsas şərtlərindən biridir. Qrammatikanı şagirdlərə mənimsətmək üçün gətirilən nümunələr, orfoqrafiya və durğu işarələrinə aid mətnlər şagirdlərin biliyini formalaşdırmağa kömək etməlidir. Mətnlər isə yalnız dar bir ixtisasa deyil, həmçinin həyatın bütün sahələrini əhatə edən mövzulara aid olmalıdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. İbtidai siniflərin Azərbaycan dili dərslərində oxu ilə bağlı məsələlərin həlli yolları araşdırılmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ibtidai sinif müəllimləri və gənc tədqiqatçılar yararlanırlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hümətova R. (2019). Ana dili – II (dərs vəsaiti). Bakı, 340 s.
2. İsmayılov R., Nurullayeva Ü., Zahidova Ş., Bayramova İ., Xanaliyeva A., Cəlilova K. (2023). Ümumtəhsil məktəblərinin 3-cü siniflər üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərsliyin iş dəftəri. Bakı, 144 s.
3. Kərimov Y. (2015). Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı.
4. Nurullayeva Ü., Zahidova Ş., Bayramova İ., Xanaliyeva A. (2020). “Azərbaycan dili” – tədris dili fənni üzrə 2-ci sinif üçün dərslik. I hissə. Bakı.
5. Rəhimov A. (2015). Ana dilinin tədrisi metodikası (ibtidai siniflərdə). Bakı.